

B130
3

ब. 930
3

लर्वे पादमीमांसाचन्द्रिका

Tarkpaad mimansa Chandrika

त० च०

३

तयोर्हेतुत्वेन धर्मत्वा धर्मत्वाभ्यां ज्ञाने तदसंभवात् । इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वरूपेण यागादेर्वेदबोधितत्वं हि धर्मत्वा धर्मत्वं । तन्निश्चयश्च प्रवृत्तिनि
वृत्तिप्रयोजको न तु यागो धर्मभेदाद्यभाववानित्याकारकः । तस्माद्धर्मा धर्मो न प्रत्यक्षादिगम्यो । ननु तयोर्वेदोपि न प्रमाणं शब्दस्य मानांतरगृहीतार्थक
त्वनियमेन नान्तरस्याप्रामाण्यशंका संभवेन वेदस्य प्रामाण्यानिश्चयस्यैव पदत्वेन तस्य तत्तत्पुरुषीयज्ञानघटितत्वेन पुरुषभेदेन पदानां भेदादे
कपुरुषीयपदेशात् । तशेपि पुरुषांतराया ततः शब्दधीसंभवः व्यंजनमात्रमकारादेः शिवादिवाचकस्यानुपूर्वविशेषाघटितत्वेप्युक्तानुपपत्त्याऽज्ञानो
नस्माच्छाब्दबोधोपपत्त्या च ज्ञातत्वापहितस्यैव तस्य पदत्वादनुभावकतेति । तत्रापि शक्तिनाशनेन क्षतिः उक्तानादित्वं च घटादेरिव घटपदनिष्ठशक्ते
स्तद्रूपेण सदा तनत्वं । यत्किंचित्पुरुषीयघटपदनिष्ठशक्तित्वेन शक्तेः सर्वदा सत्त्वात् । यथाभूतत्वादिनिष्ठे घटाभावादिसंबंधेभूतलघटादिसंयोगका
लो नो वच्छेदकः किंतु तदन्यकालः तथा प्रतिबंधककालः कारणनिष्ठशक्तिसंबंधे नो वच्छेदकः किंतु तदन्यकाल इति घटाभावादेरिव शक्तेरपि नित्यायाः
संबंधो व्याप्यवृत्तिः सर्वथापिशब्दार्थयोः संबंधो न पोरुषेयाधुनिसंकेत इति तु शब्देनोक्तं । अनेन कारणदोषाभावो वेदजन्यज्ञानस्योक्तः । उपदेशो वेदः
तस्य धर्मस्य ज्ञानं बोधकं । अनेना बोधकत्वरूपा प्रामाण्यहानिरुक्ता । वेदवाक्यार्थस्याव्यतिरेको बाधश्चास्ति । अनुपलब्धेमानांतराज्ञाने वाक्यार्थतद्दे
वाक्यं प्रमाणं च स्फुरादिवत्मानांतरानपेक्षत्वात् । कारणदोषबाधकज्ञानयोः प्रामाण्यापवादक्योरभावे उत्सर्गसिद्धत्वेन प्रामाण्यस्य ज्ञानसामान्य
सामग्र्यकारणानपेक्षत्वाच्च । इदं च सर्वे बादरायणस्यापि संमतं । मानांतराज्ञाने जीवब्रह्मस्वरूपयोरेक्ये वेदस्य तेन प्रामाण्योक्तेः तत्तु समन्वयादिति तदु
क्तन्यायात् । एवं चाबाधिताज्ञातविषयकधीतरूपं प्रमातृत्वं वेदज्ञानस्याक्षतं । पोरुषेयवाक्ये तु क्वचिन्मानांतरणार्थं बुद्धेर्वरचितत्वाज्ञातविषयकत्वे
पिन शब्दमात्रे तथा मानाभावादिति भावः । ननु ज्ञातविषयस्यापि प्रमातृत्वे बाधकाभाव इति चेन्न । विपरीतबुध्यनुत्पादप्रयोजकत्वरूपं वस्तु व्यवस्थापक
त्वं प्रमातृत्वं प्रयोजकं । अन्यथा इच्छादोषादेरपि तदापत्तेः ज्ञानविषयकज्ञानस्य तु नोक्तप्रयोजकत्वं । पूर्वज्ञानस्य तज्जन्योद्बुद्धसंस्कारस्य च पूर्वसत्त्वेन त

नाशो

त एवोक्तानुत्पादस्य सिद्धत्वात् । ननु क्तसंस्कारे सति विपरीतधीः केनाप्यनुपपद्यते । ननु पूर्वज्ञानतज्जन्यसंस्कारयो रिवोत्तरज्ञानस्यापि प्रतिबंधकतायाः कृततया ।
स्यायुक्तप्रयोजकत्वे स्यादेवेति वाच्यं । उत्तरज्ञानोत्पत्तिक्षणे उत्तरज्ञानोत्पत्तिद्वितीयादिक्षणे पुनर्विपरीतबुध्यभाववत्त्वस्य तत्तत्पुरुषनिष्ठस्य पूर्वज्ञानतज्जन्य
संस्कारप्रयुक्ततायाः कृततया तत्रोत्तरज्ञानप्रयुक्तत्वस्य गोरवेणा कल्पनात् । पूर्वज्ञानजन्यसंस्कारनाशोत्पत्तिद्वितीयादिक्षणे उक्ताभाववत्त्वस्योत्तरज्ञानज
न्यसंस्कारप्रयुक्तत्वेप्युत्तरज्ञानाप्रयुक्तत्वात् । तादृशाद्वितीयादिज्ञानस्य पूर्वज्ञानागृहीतेन तत्तत्क्षणे नश्यत्वात् । तद्विषयप्रतियोगिकत्वेन प्रमातृत्वं
तु स्वीक्रियत एवाक्षणा स्यातीति ज्ञेयत्वेपि ज्ञानसामान्यसामग्रीबद्धाज्ञानमात्रविषयत्वे बाधकाभावात् । तदुक्तं न सोऽस्ति प्रत्ययलो कियत्कालो न भवति तदु
ति । ननु पारलौकिकफलार्थं वेदेन धर्मो नुष्ठानं बोध्यते । तच्च न संभवति । देहान्यात्माभावेन तदर्थं प्रत्यनुपपत्तोरिति चेन्न कृतहान्यक्षताभ्यागमापत्त्यादिना मोक्षो
भागित्वेन चात्मनो देहान्त्वसिद्धेः । न च मोक्षोऽसिद्ध इति वाच्यं । दुःखसंततिः अत्यंतमुच्छिद्यते संततितादीपसंततिवदित्याद्यनुमानात् । आनंदं ब्रह्मणोरूपं
तच्च मोक्षे प्रातिष्ठितं तत्र ति शोकमात्मविदित्यादश्रुतिभिश्च तसिद्धेः ब्रह्मणो हृत्तो जीवस्य प्रतिष्ठितं अभिव्यक्तं तदुक्तं वार्तिके । निजं यच्चात्मैवेतन्न्यमानंद
श्चेष्यते च यः । यच्चानत्यविभुत्वादितेनात्माने वमुच्यते । आत्मैवेतन्न्यमानससाक्षात्कारः । अनादेशात्मनिष्ठस्वरूपस्य संसारकालेन मानसं प्रत्यक्षं कर्मणः
प्रतिबंधकत्वात् । तत्तत्तानि न कर्मणां समूलनाशे तु शरीरत्वज्ञानयोगादिसहकृतेन मनसा तदुत्पत्तिस्तस्य च न नाशः । तदुत्तरवर्तिसमानाधिकरणवि
शेषगुणस्याभावात् । तदन्यस्यैव विनाशितस्य श्रुत्याद्यनुरोधेन कल्पनाच्च । अथ वा स्यात्तदुःखनिवृत्तिर्माक्षः । तदप्युक्तं वार्तिके । तस्मात्कर्महा
यादेव हेतुभावेन मुच्यते । ननु सावात्मतामुक्ता मोक्षानेत्यत्र कारणमिति । यथामयाहं ज्ञात इति प्रतीतेरात्मनो मानसज्ञानक्रियायां कर्तृत्वं ननु
मत्त्वं च तत्रात्मन एकस्यैव क्रियायामेक रूपेण तयोर्विशेषेणात्मनो शब्दस्य चिज्जडरूपस्य स्वीकाराच्चिदं शोपहितरूपेण कर्तृत्वं जडांशोपहितरूपे
ण च कर्मकत्वं प्राकट्यापरनामज्ञातत्वरूपस्य ज्ञानक्रियाफलस्य स्वीकारानुपपत्तिः । तथा सखेप्यनादौ ज्ञानजन्यज्ञातताया आवश्यकत्वात्

त० च०

३

अथ तृतीयपत्र उन्तरपृष्ठे तृतीयपत्रे शोधः

त० वेदस्तु शब्दानां च डिष्टादशब्दवत्पुरुषकृतार्थविशेषसंकेतत्वशंका संभवतोक्त संकेतयाहिमानस्याप्रामाण्यशंकया मुख्यस्य शब्दार्थस्य निःसंभवा
त० लौकिकवाक्यार्थस्येव वेदवाक्यार्थस्य बाधितत्वसंभवाच्च। तथा च वेदः प्रमाणमेवेत्यवधारणस्य पूर्वोक्तस्यासंभवस्तत्राह। औत्पन्निकस्तु शब्दस्यार्थेन
संबंधस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थोऽनुपलब्धेतत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति। औत्पन्निको नित्यः शब्दस्य शब्दनिष्ठः अर्थेनार्थनिरूपितः संबंधोऽनु
भावकत्वरूपः अर्थानुभवरूपकार्यानुकूलशक्तिर्दाहानुकूलवह्निनिष्ठशक्तिवदित्यर्थः। शब्दार्थयोर्नित्यत्वस्य शब्दाधिकरणाकृत्यधिकरणयोर्वक्ष्यमाणत्वे
न तयोः संबंधो नित्यएव युक्तः किंचित्कालावच्छिन्नत्वेऽप्यतिनाशवत्त्वेन गौरवात्। न च दाहादिशक्तेरिवानुभवशक्तेः प्रतिबंधकेन नाशसंभवान्न नित्यतेति
वाच्यं। तत्र किंसंस्कारस्यादुद्धृतादिसामग्रीसत्त्वशाब्दानुभवस्यावश्यकत्वेन तत्र प्रतिबंधका कल्पनात्। किंच पदज्ञानस्यास्थिरत्वेन कामिनी जिज्ञासादिका
तीनेतन्नशक्तेरस्वीकारो ननु नाशः। न व शब्दस्येति सौत्रोक्त्या पदशक्तिलाभेन तज्ज्ञानेशक्तिरयुक्तेति वाच्यं। अज्ञायमानस्याशक्तत्वेन विशिष्टशक्तिग्राह
केणाविशेषणस्यापि ज्ञानस्य शक्तिप्रमितेः। न चैवंपदज्ञाने क्वचित्शक्तिः क्वचित्प्रतिशक्तेः कादाचित्कत्वं कारणानियम्यं वाच्यं। अन्यथा सर्वत्र स्यात्। कापि वा
नस्यादिति वाच्यं। यागादाविवपदज्ञानेऽपि करणतदितिकर्तव्यतयेव शक्तिजननात्। अतएव तथाहीने यागादावपि नाश्वरीनुकूलाशक्तिः सति कर्तव्यताकाच्च प
दज्ञानाच्छाब्दानुभवोऽभवत्येव। इतिकर्तव्यताया उत्पत्तौ तु प्रतिबंधकमास्ता। अथवा यदएवास्तु शक्तिर्न ज्ञाने औत्पन्निकत्वेन प्रवाहरूपेणानादित्वतथाच श
ब्दस्य कादेर्नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वविशेषावाच्छेदस्य पदस्यानित्यत्वेन तद्रतशक्तेः प्रतिबंधकेन कदाचिन्नाशेऽपि न क्षतिः। यदि हि पदमित्येतदा तद्रतशक्तेरेकपुरुषी
यप्रतिबंधकेन नाशपुरुषोत्तरेऽपि तत्पदाच्छाब्दानुभवानुपपत्तिः। तस्य जन्यत्वेन तत्र तद्वर्णज्ञानाव्यवहितोत्तरज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्व्यपहिततद्वर्ण शब्दतृतीय न
पत्रोत्तरपृष्ठे तृतीयपत्रे शोधः

३

तुक्त्वादिजाति कल्पने तद्विशिष्टे शक्तौ तद्ग्रहे हेतुत्वे च गौरवं अगत्या तुक्त्वादीर्घत्वादिमानरूपेण जायमानेऽकारादिरूपेण शक्तिग्रहे हेतुः स्वीक्रियते
न त्वन्यरूपेणापि। न च कारादौ घकाराद्यवहितोत्तरत्वरूपेणापि जायमाने स तथा स्वीकार्यो न्यथा केवलं टकारेण शक्तिग्रहादपि घटत्वादिशाब्दधीः स्या
दिति वाच्यं। घकारादीनां सदा तन्त्रेन तदव्यवहितोत्तरत्वात्। कत्वेन घव्यक्तिज्ञानाद्यवहितोत्तरज्ञानविषयत्वोपहितं टव्यक्तेरेव घटत्वशाब्दबोधानु
कूलशक्तिमत्त्वेन तत्र तद्ग्रहस्यैव तद्देतुत्वात्। एतेन टकारादिज्ञानस्यैव शक्तिमत्त्वेन टकारादौ न शक्तिः तथा च शक्तिर्नित्यो बाधकविनानित्ययोः संबंधस्य
नित्यत्वात् परमाणुद्वयसंयोगे तु क्रियाजन्यत्वमेव नित्यत्वे बाधकमिति मीमांसकोक्तिरुक्ता। न च ज्ञानविषयत्वविशिष्टकारेपि विनिगमकाभावा
च्छक्तिरिति वाच्यं। विशिष्टस्य केवलान्यत्वेन जन्यविशेषणघटितत्वेन च जन्यत्वानादृशाक्तिविरोधतादवस्थ्यादिति परास्ते। उक्तविषयत्वस्य शक्त्यु
पाधित्वेन शक्त्यनाश्रयत्वेन टव्यक्तेरेव शक्तिमत्त्वात्। न हि घटानुकूलशक्तेर्देतुत्वमाश्रयः किं तूपाधिसादाश्रये तत्काले विद्यमानः सन्तदनाश्रया
त्तदव्यवर्तक इति यावत्। प्रकृते तु क्तविषयत्वतु पादितस्य टकारादौ शक्त्याश्रयस्य तदभावोपहित टकारादितो व्यावर्तकं बोध्यं। तादृशविषय
त्वेन तदभावयोः कालिका व्याप्यरुति त्वनेकविशिष्टेऽपरविशिष्टे तदसत्त्वात्। शक्तेर्नित्यत्वेप्यत्यंताभावस्यैव संबंधः कालिका व्याप्यरुतिः अ
तएव प्रतिबंधक कालोन शक्तिसंबंधे वलेदक इत्युक्तमोत्तानेकाधिकरणे तस्मादुक्तविषयत्वावच्छेदेन टकारादरेवै जातिवर्णयोः संबंधः शक्तिमत्त्वान्निस
शक्तिः ॥ ६ ॥ ननु तथापि न वेदस्य प्रामाण्यं संभवति। वाक्यार्थप्रमायां करणा संभवात्। तत्र हि पदे तस्मिन्नेवानकरणं वाक्यार्थस्य पूर्वमज्ञा
तत्वेन तत्र संबंधाग्रहात्। पदार्थस्यैव तस्यापि संबंधग्रहस्यावश्यकत्वात्। प्रत्येकपदाद्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयात्। न च संबंधस्य ग्रहीतुमशक्य
त्वेन तद्ग्रहं विनैव वाक्यार्थस्य वाक्यप्रमापकमिति वाच्यं। अत्युत्तमानामपि वाक्यार्थानुभवोपपत्तेः व्युत्पत्तिसंपादनवैयर्थ्यापत्तेश्च। अथ गोपदयु
क्तं वाक्यं गवान्वितार्थवाचकमिति सामान्यतः संबंधग्रह संभव इति चेन्न। तथापि दिनायां पूर्वपदानां विस्मरणे पिशाब्दानुभवस्य जायमा
नस्यानुपपत्तेः यथा हि पूर्ववर्णा विस्मरणे पदानां धीस्तथा पूर्वपदविस्मरणे वाक्यात्तदर्थधीर्न स्यात्। वाचकस्वरूपस्य विशिष्टस्य त

शक्तिमत्त्वान्निस
योरेव

दानीमज्ञानादिति शंकेते। उत्पत्तौ वावचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दार्थयोः संबंधस्योत्पत्तौ वा नित्यत्वेपि वेदाः वाक्यार्थस्यावचना अप्रमापकाः
प्रत्येकपदरूपेण वाक्यरूपेण वा अर्थस्य वाक्यार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दप्रमाणत्वस्यासंभवात्। अर्थस्य पदार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमाण
त्वासंभवाच्चोक्तानुपपत्तेः। तद्ग्रहानां क्रियार्थेन समाख्यायार्थस्य तन्निमित्तत्वात्। पूर्वस्त्रिंशद्वा शब्दो नुपपद्यते। तस्य पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थकत्वात्। वेदाः
प्रमापका एव। अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमापकत्वात् ज्ञानविषयत्वात्। ननु पश्यतः श्वेति मारूपं केषां शब्दचमृण्वत इत्यादिवाचि
कोत्तरीत्या वाक्यं विनाप्यर्थज्ञानस्य शाब्दबोधोपधायकत्वाद्वाक्यतुपयोगिनस्योत्तराह तद्ग्रहानां क्रियार्थेन समाख्याय इति। तस्मिन्पदा
र्थज्ञानानां उपस्थापकतया प्राप्तानां पदानां मंशत्रयविशिष्टक्रियारूपेणार्थबोधकत्वरूपेणैव वाक्यताज्ञानाय समुच्चारणमित्यर्थः। त
था च पश्यतः श्वेतमिसादिस्थलेऽर्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यत्वेपि तदव्यवच्छेदपदजन्यमेव तद्वाच्यमिति न पदानुपयोगः किंच प
श्यत इत्यादौ वक्ष्यमाणरीत्याऽर्थपत्तिः सहकारिणी वाक्यसत्त्वस्थले तु पदानामेकवाक्यताधीरेवेति विशेषसामग्रीद्वयस्वीकारान्न वाक्यस्य शाब्द
प्रमाणुपयोगः। यद्वा ननु नार्थज्ञानस्य करणत्वकल्पनं युक्तं पदपदार्थसंबंधविषयकोद्ग्रहसंस्कारसहकृतपदस्यैव वाक्यार्थमुभावकत्वसंभ
वेनांतरापदार्थज्ञानस्यैवाभावात्। न चैकपदादपि वाक्यार्थानुभवोपपत्तिरिति वाच्यं। अर्थपिलादृशापत्तिसंभवात्। अर्थोत्तरज्ञानस्य
पवाक्यार्थबोधार्थे उच्चारणमित्यर्थः। तथा च पश्यत इत्यादावर्थज्ञानस्यैवाकांक्षायोग्यतादिसहकृतस्य शाब्दानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्त
त्वात्तदनुशोधेन वाक्यश्रवणस्थले करणीकृतार्थज्ञान एव पदस्योपयोगो ननु करणत्वमित्येवावः। एवं च वाक्यार्थस्य पदार्थकारकत्वसं
बंधः। केवलक्रियादिरूपेण तु पदार्थो विशिष्टक्रियारूपवाक्यार्थो तादात्म्यादिरूपः तस्य च ज्ञानशाब्दप्रमायां नकारणं तत्पूर्वं विधेयका

रकसंबंधस्याज्ञातलनियमात्। नापिस्वरूपसतस्तस्यापेक्षा। शाब्दज्ञमानुपपत्तेः अथापिवाक्यार्थपदार्थयोः संबंधज्ञानस्यहेतुत्वेतुष्यसितदायंपदार्थएत
 दाक्यजन्यबोधविशेषाक्रियायोविशेषणमित्याकारकस्यएकवाक्यताज्ञानस्यहेतुत्वेतुष्य॥ अत्रमहानामतेएवंप्रक्रिया। प्रथमपदेः स्वस्यार्थस्यपदार्थ
 तरासंस्कारस्यशाब्दानुभवएवजन्यतेननुस्मृतिः पदपदार्थसंबंधविषयकोद्वेदसंस्कारसहकृतात्। पदज्ञानादर्थानुभवस्येवप्रथमतः संभवेनांतरास्मृ
 तिकल्पनेमानाभावात्। अतएवव्याप्तिविषयकोद्वेदसंस्कारसहितानुपपत्तधर्मज्ञानादेवानुमितिरितिपंचपादिकाकारादयोवेदांतिनः। तथाचघट
 पश्येत्सोदोघटपदोपदाभ्यांघटत्वकर्मत्वयोरनुभवो जायेतेताभ्यां कर्मत्वघटत्वमित्याद्यनुभवः ततश्चघटत्वकर्मकघटमित्यस्यलक्षणयाभावना
 यामभेदेनान्वयः एवंदर्शनिकरणकस्यापिभावनायामन्वयोदशेदर्शनत्वशक्तस्यापिदर्शनेलक्षणासंभवात्। नचदर्शनादिकरणत्वस्यैवनिरूपकत्वसंबंधे
 नक्रियायामन्वयसंभवेनतत्करणकेलक्षणानुक्तामहमतेवाक्याथश्रुतसंसर्गदर्शनिकरणकादितादात्म्यरूपलक्षणास्वीकारेणतदनुपपत्तेः। नहि
 दर्शनिकरणकादौतत्तादात्म्येचलक्षणसंभवः। शक्यसंबंधस्यैवलक्षणालेनलक्ष्यसंबंधेतदभावात्। तत्रलक्षणाज्ञानस्यहेतुत्वेगौरवमितिवाच्यं।
 नहिशक्यसंबंधोलक्षणानवालक्षणाज्ञानंशाब्दार्थहेतुः। किंतुवाच्यज्ञानजन्योपस्थितिलक्षणासापिसंसर्गान्यस्यचेतदास्वरूपसतीहेतुः संसर्गस्य
 तुवाक्यार्थरूपत्वेनाज्ञातत्वात्तसाहेतुः॥ नहिनिरूपकत्वाद्युपस्थितिलक्षणेनिरूपकादेर्नोपस्थितिरितिकस्याप्यानुभाविक्। निषादरूपत्वाधिकारणस्या
 प्ययमेवविषयोयत्तादात्म्येनान्वयधी संभवेऽन्यसंबंधेनज्ञानयुक्तातादात्म्यस्यांतरंगत्वादितितत्पुरुषापेक्षयाकर्मधारयस्यलघुत्वमित्यस्यैवो
 क्ताधिकरणप्रतिपाद्यत्वेपरतुशाब्दबोधविषयस्यशक्तिलक्षणान्यतरवत्वनियमेनकदाचित्तस्यास्तत्रसत्त्वमपेक्षितं। ननुतथापितादृशनिरूपक
 तादात्म्यसंसर्गघटिततात्पर्यज्ञानस्यहेतुत्वेतद्वदितशाब्दबोधस्यकार्यत्वेचगौरवमितिचेन। तादात्म्यसंबंधस्यांतरंगत्वेनतस्यैववाक्यार्थत्वस्वी
 कारादतएवकर्मत्वादिकारकाणांशक्तिरूपत्वेनशक्तिशक्तिमतोश्चतादात्म्यात्कर्मतादौप्रकृत्यर्थस्यतादात्म्येनान्वयः आख्यातार्थकर्तृसंख्ययोक्तुः

श्रुत्यमानध्वनीनांमिथोविलक्षणत्वेननसर्वशब्दग्रहः। कस्यचिदेवविलक्षणध्वनेः कुत्रचिद्वर्णव्यंजकत्वाद्वर्णस्यविभुत्वेपि व्यंजकध्वन्यस्यनिदेशत्वेनता
 त्वादेर्वर्णदेशत्वेनारोपः एवंप्राच्यादिश्येतानंदतरालेदेशोऽयंशब्दो जातइतिधीर्ध्वनिमादायोपपाद्यादिशः समागता हि ध्वनिमद्वायवः श्रोत्रदेशावच्छेदे
 नशब्दव्यंजयतितयादिशाविशिष्टतयाशब्दस्यश्रोत्रेणग्रहणंदिशः श्रोत्रेत्वश्रोत्रतादात्म्यतस्यांदिशियाहकं। कर्णस्यैवश्रोत्रेत्वश्रोत्रस्यदिङ्मिरूपतावि
 शेषणताएवंप्रत्यासन्नदेशादागतस्यवायोर्ध्वनिस्तीव्रश्रितेत्तद्यंग्यशब्देतीव्रत्वगृह्यतेततोद्वारागतस्यमदत्वततोपिद्वारादागतस्यमदत्वमितिद्वयंग्यश
 द्वापितयागृह्यतेतादृशग्रहणाच्चानुमीयमानः प्रत्यासन्नादिदेशः शब्देकचित्समारोप्यते। ननुतदंशोश्रोत्रेणग्रहणतस्येतदयोग्यत्वात्। कर्णादिरूपोभिव्याक्ति
 देशस्तुदोषातत्रनशब्दगृह्यते। ननुतन्निनाशधीर्ध्वनौनतुप्रत्याभिज्ञेत्यत्रकिंनियामकमितिचेत्। उत्पत्तिनाशतद्वेतुत्वानांकारादिव्यक्तिकत्वादित्याति
 कल्पनागौरवमेव। अनुमानेपिशब्दोनित्यः श्रावणत्वात्शब्दवत्। नचध्वनिषुव्यभिचारः। तेषामपिनित्यत्वात्। ध्वन्याश्रयवायोरेववर्णशब्दव्यंजकत्वसंभ
 वेनतद्गतोत्पत्त्यादीनामेवशब्दधारोपात्तः। ध्वनेरनित्यत्वेध्वन्यत्वेनहेतुर्विशिष्यः। ननुध्वनेरनित्यत्वेमात्रकार्यत्वेनद्वयाश्रितत्वेसिद्धेतस्यचद्रव्यस्यलाघवादे
 कत्वंवाच्यं। एकद्रव्याश्रितस्यचद्रव्यान्यत्वनियमात्। शब्दस्यसंयोगाविभागोप्रतिअनेपेक्षकारणत्वरूपस्यकर्मलक्षणस्याभावेनकर्मन्यत्वाच्च। ध्वनिः
 पारिशेष्यात्गुणएव। तत्राचक्षेयादिषुसद्यमानस्यतस्यश्रोत्रग्राह्यतानस्यात्। कर्णस्यतदवच्छिन्नदिशोवासंबंधाभावात्तदितिचेत्। मुखशंखादिसं
 योगात्। केशिंदडाभिघातादितोवासमुत्पन्नाध्वनिविशेषगुणकावायवः श्रोत्रेणसंयुज्यतेतेनसंयुक्तसमवायात्श्रोत्रेणध्वनेः श्रावणं। वर्णास्तुविभुद्रव्या
 ण्येवेतितत्रश्रोत्रस्यसंयोगाद्ग्राहकत्वं। कर्णोपहितदिगादेः श्रोत्रेत्वतस्येकवलदिगन्यत्वाच्चविभुनोः संयोगापत्तिः स्वसंयुक्तकर्णसंयोगाद्ग्राहकत्वं। वर्णाः
 नगुणाः ध्वन्यन्यत्वेसतिश्रावणत्वात्। शब्दत्ववद्विषयत्वाच्च। दिक्कालयोर्मुख्यविशेष्यतयाश्रोत्राद्यग्राह्यत्वेपिग्राह्यविशेषणतयातद्ग्राह्यत्वंदृष्टत्वादे
 वकल्प्यतेतस्माच्छब्दोनजन्यः किंतुध्वन्यादिव्यंग्यः इतिव्यवहारपरं यवस्यानादि शक्तेस्त्वग्रहसंभवात्। अन्यथावन्त्यादेरपिदाहादिशक्तियहासंभवेनत
 त्रदाहार्थानां प्रहस्यनुपपत्तिरितिचेत्। नहिशब्दव्यक्त्यंशज्ञानप्रकारीकृतधर्मपुरस्कृत्यापिशक्तियहोनसंभवतीतिब्रूमः। किंतुतमपुरस्कृत्यत्तपुरस्कारे

अनादिरेवशब्दार्थयोः संबंधः ननुशब्दस्यजन्यत्वेपिघटादिपदेषुत्तादिजातिपुरस्कारेणसंबंधग्रहः संभवतिनानाघटादिपदेषुअन्यव्यतिरेकधीसंभवात् २

तु कत्वादिजातिकल्पनेतद्विशिष्टशक्तौ तद्गृहेतुत्वे च गौरवं अगत्यातु ह स्वत्वदीर्घत्वादमात्ररूपेण ज्ञायमानेऽकारादिरूपेण शक्तिरहो हेतुः स्वीक्रियते
 न त्वन्यरूपेणापि। न च कारादौ घकाराव्यवहितोत्तरत्वरूपेणापि ज्ञायमाने स तथास्वीकार्यो न्यथा केवलं टकारे शक्तिरहो दपि घटत्वादिशाब्दधीः स्या
 दिति वाच्यं। घकारादीनां सदा तत्त्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वरूपेणापि कत्वेन घट्यति ज्ञानाव्यवहितोत्तरज्ञानविषयत्वापहितं टयक्तेरेव घटत्वशाब्दबोधानु
 कूलशक्तिमत्त्वेन तत्र तद्गृहस्यैव तद्देतुत्वात्। एतेन टकारादिज्ञानस्यैव शक्तिमत्त्वेन टकारादौ न शक्तिः तथा च शक्तिर्नित्या बाधकं विना नित्ययोः संबंधस्य
 नित्यत्वात् परमाणुद्वयसंयोगे तु क्रियाजन्यत्वेन नित्यत्वे बाधकमिति मीमांसकोक्तिरुक्ता। न च ज्ञानविषयत्वविशिष्टकारेपि विनिगमकाभावा
 द्वाक्तिरिति वाच्यं। विशिष्टस्य केवलान्यत्वेन जन्यविशेषणघटितत्वेन च जन्यत्वानादृशाक्तिविरोधतादवस्थ्यादिति परास्तं। उक्तविषयत्वस्य शक्त्यु
 पाधित्वेन शक्त्यनाश्रयत्वेन टयक्तेरेव शक्तिमत्त्वात्। न हि घटानुकूलशक्तेर्दंतत्वमाश्रयः किं तूपाधिसादाश्रये तत्काले विद्यमानः सन्तदनाश्रया
 त्वावर्तक इति यावत्। प्रकृते तु क्वविषयत्वतदुपाहितस्य टकारादौ शक्त्याश्रयस्य तदभावापहितं टकारादौ व्यावर्तकं बोध्यं। तादृशविषय
 त्वतदभावयोः कालिका व्याप्यवृत्तित्वेनैकविशिष्टेऽपरविशिष्टे दसत्वात्। शक्तेर्नित्यत्वेप्यसंताभावस्यैव संबंधः कालिका व्याप्यवृत्तिः अ
 न एव प्रतिबंधककालो न शक्तिसंबंधे वलेदक इत्युक्तमोत्तानिकाधिकरणे तस्मादुक्तविषयत्वावच्छेदेन टकारादेरेव जातिवर्णयोः संबंधः शक्तिमत्ता नि
 शक्तिः ॥ ६ ॥ ननु तथापि न वेदस्य प्रामाण्यं संभवति। वाक्यार्थप्रमायां करणा संभवात्। तत्र हि पदं तत्समूहो वा न करणं वाक्यार्थस्य पूर्वमज्ञा
 तत्वेन तत्र संबंधाग्रहात्। पदार्थस्यैव तस्यापि संबंधग्रहस्यावश्यकत्वात्। प्रत्येकपदाद्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयात्। न च संबंधस्य ग्रहीतुमशक्य
 त्वेन तद्गृहे विनैव वाक्यार्थस्य वाक्यप्रमापकमिति वाच्यं। अयुत्तनानामपि वाक्यार्थानुभवपक्षेऽप्युत्पत्तिरसंपादनवैयर्थ्यापत्तेश्च। अर्थगोपदसु
 क्तं वाक्यं गवान्वितार्थवाचकमिति सामान्यतः संबंधग्रहसंभव इति चेन्न। तथापि दिनायां पूर्वपदानां विस्मरणे पिशाब्दानुभवस्य ज्ञायमा
 नस्यानुपपत्तेः यथा हि पूर्ववर्णविस्मरणे पदानां धीस्तथा पूर्वपदविस्मरणे वाक्यान्तर्दर्थधीर्न स्यात्। वाचकस्वरूपस्य विशिष्टस्य त

शक्तिमत्ता नि
 योरव ५

५

रानी मज्ञानादिति शंकेते। उत्पत्तौ वावचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दार्थयोः संबंधस्योत्पत्तौ वा नित्यत्वेपि वेदाः वाक्यार्थस्यावचना अप्रमापकाः
 प्रत्येकपदरूपेण वाक्यरूपेण वा अर्थस्य वाक्यार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। शब्दप्रमाणत्वस्यासंभवात्। अर्थस्य पदार्थस्यातन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमाण
 ता संभवाच्चोक्तानुपपत्तेः। तद्ज्ञानां क्रियार्थेन समाभावाद्यर्थस्य तन्निमित्तत्वात्। पूर्वस्त्राद्वा शब्दो नुपपद्यते। तस्य पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थकत्वात्। वेदाः
 प्रमापका एव। अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात्। वाक्यार्थप्रमापकत्वात् ज्ञानविषयत्वात्। ननु परशतः श्वेति मातृपंक्षेण शब्दचशृण्वत इत्यादिवाति
 कोक्तरीत्या वाक्यं विनाप्यर्थज्ञानस्य शाब्दबोधोपधायकत्वाद्वाक्यतदुपयोगिनस्या तत्राहतं तद्ज्ञानां क्रियार्थेन समाभावाद्यर्थस्य तन्निमित्तत्वात्। तस्मिन्पदा
 र्थे भूतानां उपस्थापकतया प्राप्तानां पदानां मंशत्रयविशिष्टक्रियारूपेणार्थबोधकत्वरूपेणैव वाक्यता ज्ञानाय समुच्चारणमित्यर्थः। त
 था च पश्यतः श्वेतमित्यादिस्थलेऽर्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यत्वेन तदव्यवच्छेदपदजन्यमेव तद्वाच्यमिति न पदानुपयोगः किंच प
 श्यत इत्यादौ वक्ष्यमाणरीत्याऽर्थपत्तिः सहकारिणी वाक्यसत्त्वस्थले तु पदानामेकवाक्यताधीरेवेति विशेषसामग्रीद्वयस्वीकारान्न वाक्यस्य शाब्द
 प्रमाणुपयोगः। यद्वा ननु नार्थज्ञानस्य करणत्वकल्पनं युक्तं पदपदार्थसंबंधविषयकोद्गृहसंस्कारसहकृतपदस्यैव वाक्यार्थमुभावकत्वसंभ
 वेनांतरापदार्थज्ञानस्य बाधत्वात्। न चैकपदादपि वाक्यार्थानुभवपक्षे निरिति वाच्यं। अर्थपितादृशापत्तिरसंभवात्। अर्थोत्तरज्ञानस्य
 वपदांतरज्ञानस्यापि सहकारित्वसंभवाच्च। तत्राहतं तद्ज्ञानां क्रियादि। तत्रार्थभूतानां पर्यवसितानां मेव पदानां मर्थानुभवद्वारा क्रियात्
 पवाक्यार्थबोधार्थमुच्चारणमित्यर्थः। तथा च पश्यत इत्यादावर्थज्ञानस्यैव वाक्यायोग्यतादिसहकृतस्य शाब्दानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्त
 त्वान्नदनुरोधेन वाक्यश्रवणस्थले करणीभूतार्थज्ञान एव पदस्यापयोगिनत्वरूपेण तन्निमित्तत्वात्। एवं च वाक्यार्थस्य पदार्थकारकत्वं स
 बंधः। केवलक्रियादिरूपेण पदार्थविशिष्टक्रियारूपवाक्यार्थतादात्म्यादिरूपः तस्य वज्ञानं शाब्दप्रमायां नकारणं तत्पूर्वं विधेयका

सादिकारकार्यनुरंजिता। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते। कैश्चिदन्वैस्तु धात्वर्थः सामीप्येनोपकारतः। अपरेः समुदायार्थस्ततएव हि गम्यते। पाका
 होयत्रहसासाम वसाहोतथैवच। विदेकफलमदत्तासवसाहोयथेष्टेति। प्रत्ययार्थः प्रत्ययवाच्यावाचकत्वेनानुभवकत्वं। तथाचभावनाशाब्दबोधेआस्म
 रव्यातपदहेतुः तादृशहेतुतापिलक्षणाद्वारा आख्यातपदात्भावनात्वस्यैवानुभवः तेनसंबंधिज्ञानविषयाभावनास्मृतिः तथाभावनानुभवः एवंपक्षिपदे
 नापिपाकत्वानुभवः तेनपाकस्मृतिद्वारापाकानुभवः तेनपाककरणकस्मृत्यापाकभावनाशाब्दधीः। अस्मिन्पक्षिपचतीत्यादिपदपाकभावनाशाब्द
 धीहेतुः। तदभावेनतदभावान्। तथाचपूर्ववर्तित्वसंबंधेनतिप्यदोपाहितपचपदत्वेनैवानुभावकत्वेनतदनंतरवर्तित्वसंबंधेनपचपदोपाहिततिपपदत्वेनप्रथ
 मश्रुतत्वेनपचपदस्याभ्यहितत्वेनतस्यैवार्थवत्त्वोचित्यादिसाशयेनाहान्येस्तु धात्वर्थइति। सामीप्येनोपकारतइतिप्रत्ययस्याव्यवहितपूर्वत्वसंबंधेनो
 पाधित्वरूपोपकारसंभवेनप्रकृतिनिष्ठानुभवकतायामुपयोगादिसर्थः। अथप्रत्ययानोपाधिः किंतुविशेषणंविशिष्टस्यकारणत्वग्राहकमानेनबाध
 कंविनाविशेषणस्यापितद्गुणादिसाशयेनाह। अपरेः समुदायार्थइति। ततएवसामीप्येनोपकारतः। सचविशेषणत्वंविशेषफलेत्यादेवर
 मपक्षस्यैवयुक्तत्वेपिसर्वपक्षेषुसमीहितसिद्धेयुक्तायुक्तविवेकस्यप्रकृता नुपयोगात् यथेष्टपक्षस्ययात्यतेत्यर्थः। अत्रसिद्धांतशेत्या
 प्रकृतिपदमेवप्रत्ययपदज्ञानपूर्ववर्तिज्ञानविषयानुभावकः। एवंप्रत्ययपदमपिप्रकृतिपदज्ञानोत्तरज्ञानविषयानुभावकइतिप्रत्ययार्थोदि
 पदप्रत्ययानुभाव्यबोधकंयथाश्रुतार्थकमेव। तथाचपूर्ववर्तित्वादिकेज्ञानघटितेबोध्यं। नतुप्रथमोच्चरितत्वात्प्रकृतिरेवानुभवकरणंप्रत्य
 यस्तुतदुपकारकत्वेनेतिकर्तव्यतनियुक्तमितिचेन। पूर्वापरयोरादरणीयत्वसंशयेप्राथम्याभ्यामकं। प्रकृतेतुकारणताग्राहकमानेनोभ
 यनिष्ठैककारणतागृह्यतेसालुप्रकृतिनिष्ठत्वविशिष्टाप्रत्ययपूर्ववर्तित्वेनावच्छिद्यतेप्रत्ययनिष्ठत्वविशिष्टाप्रकृत्युत्तरवर्तित्वेनगृह्यताकार
 णताद्वयं। तथापिसमप्राधान्येनकरणत्वद्वयोः प्रकृतिप्रत्ययोःषष्ठाभिवददर्शपूर्णमासानां तद्ग्राहकमानसत्वात्। अतएवप्रत्यय
 प्रकृतिशब्दो बहिर्युज्यतेभिहितसंगतिश्चलः। प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियोनिमित्तनेतिसंक्षेपशारीरकेद्व

योः समतयैवहेतुत्वमुक्तं। प्रकृतिप्रत्ययैशब्दो बहिरितिप्रत्ययप्रकृत्यर्थयोर्यः संसर्गस्तदन्यसंसर्गस्येत्यर्थः। अस्मिहितसंगति
 रितिपदजन्योपाध्यानुभवः तत्करणकानुभवविषयत्वमित्यर्थः। एवंचद्वयोः करणत्वपक्षेप्रकृतेघटत्वाद्यन्वितेद्वितीयादिविभक्तेर
 न्वितकर्मत्वेशक्तिर्युक्ता। घटघटेनेत्यादिसाधारण्यात्। घटघटमित्यादिसाधारण्याच्च। परंतुघटमित्यादेरपिघटकर्मत्वादिवो
 धेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामावश्यकहेतुत्वं। तथाचकिंप्रत्येकस्यहेतुत्वेत्याशयेनसमुदायार्थइतिवार्तिकेउक्तं। यदितुप्रथमपक्षएव ने
 प्रत्ययस्यपाकभावनाबोधेकरणत्वंप्रकृतेस्तुतदुपकारकत्वं। तच्चनप्रत्ययनिष्ठशक्तिजनकत्वंशक्तेरनादित्वात्। किंतुप्रत्यय
 स्यप्रकृतिज्ञानोत्तरज्ञेयत्वकालेएवशक्तिमत्त्वात्तादृशोपाधिसंपादनमेव तथाचनपचतीत्यादेरुक्तहेतुत्वंतदभावकालेउक्त
 संपादनाभावेनान्यथासिद्धत्वादित्युच्यतेतदप्रथमोच्चरितत्वात्प्रकृत्युत्तरवर्तित्वेनमन्याय्यं। अतएवसामीप्येनोपकारतइतिप्र
 थमपक्षेहेतुर्नोक्तः इदंत्वबोधेयं। चरमपक्षेघटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिवोधात्तुकूलशक्तेरेवघटत्वादिशब्दबोधानुकूलत्वेन
 घटादिपदज्ञानंकर्मत्वशब्दबोधानुकूलंनानुपदज्ञानंचस्वजन्यसंस्कारद्वाराघटमितिपदस्यसहकारिकेवलघटत्वादिवोधे
 शक्त्यंतराभावान्। घटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिवोधानुकूलशक्तित्वरूपेणशक्तिज्ञानस्यघटमित्यादिपदविशेष्यकस्यशब्द
 धीहेतुत्वेआहयधिकरणेप्रातिपादितस्यजातिशक्तिवादस्यविरोधः। जातिनुभावानुकूलशक्तित्वेनशक्तेर्ज्ञानंकारणंननुघटा
 दिवोधानुकूलशक्तित्वेनेवेवहिजातिशक्तिवादः। द्वितीयपक्षेतुघटादिपदएवतादृशज्ञानंतस्यतत्सहकार्यमादिपदेशाक्तिविर
 हात्। अमादिपदेतुघटादिपदप्रत्युपकारत्वंतच्चामुपदज्ञानपूर्वज्ञेयत्वसंपादनंप्रथमपक्षेतुकेवलघटादिपदस्यकेवलघटत्वाद्य

नुभावकत्वात्तत्र तज्ज्ञानं तस्य सहकारिणो घटत्वाद्यान्वितकर्मता शब्द बोधे तु घटत्वकर्मत्वशब्द बोधयोः करणत्वं घटमित्यादिपदज्ञानं तु त
 दुपकारकं तत्त्वं च तदुपाहितत्वरूपोपकारसंपादकत्वं तदुपाहितयोरेव तयोः करणत्वात्तदुपाहितत्वं तयो रूपकारः तयोः शक्तिरुपाकारणत्वा
 वातेन जन्यते न च शब्दस्यैवार्थस्यापि जातितया नित्यत्वात्ज्ञातव्याकरणत्वसंभवात्तन्निष्ठशक्तेश्च नित्यत्वेन तज्ज्ञानकत्वरूपोपकारत्वासं
 भवात्तदुपाहितत्वसंपादनमेवोपकारकत्वमिति वाच्यं। शब्देऽपि शक्तेरनित्यत्वपक्षस्योक्तत्वेन तद्विद्योक्तप्रकारस्यापि संभवात्। न च घटमि
 त्यादिपदमेवोक्तशब्दधीकरणं घटत्वाद्यनुभवस्तु तदुपकारक इत्येव किं न स्यादिति वाच्यं। अर्थस्यैवैककर्मत्वादिरूपेणैव लामादि
 रूपशब्दं प्रतिप्राधान्यस्य लक्ष्यतया घटत्वाद्यनुभवोत्तरानुपपत्त्या न कर्मत्वादिरुपाविशिष्टार्थस्यापि घटादिपदोत्तरामादि
 रूपाविशिष्टशब्दं प्रतिप्राधान्यकल्पनस्य युक्तत्वात्। नन्वेवं कर्म
 पिकोक्तिविरोधः अभिहितत्वं हि पदानुभाव्यत्वं न तनुभाव्यत्वं मा
 भट्टमतेऽप्यन्विताभिधानोदापत्तेः अभिहितान्वयो हि भट्टमतेऽप
 अन्विताभिधानं तु गुरुमते वाक्यार्थः पदेरेवाभिधीयत इति तद
 दभिहितत्वोक्ति संभवात्। नहि गोः शब्दानुभाव्यत्वरूपं मुख्यम
 दीपिकोक्तिरुक्तद्वितीयपक्ष एव तस्यैककर्मत्वान्वितगोत्वादिवो
 द्यादिबोधे तस्य हेतुत्वे तस्य गोत्वाद्यर्थकत्वव्यवहारविरोधात्। गोत्वघटत्वार्थकत्वेन तत्रोक्तव्यवहारसमर्थने तृतीयपक्षमा
 लं व्याप्तादिपदोदापत्तेः तथा च तादृशगोत्वस्य पदाभिहितत्वात्तद्व्यस्य गोरापितदुक्तिः संगच्छते तृतीयपक्षे तु कर्मत्वादिकमेव

नाया

भावैर्नान्वयः किंतु तत्समानाधिकरणस्य लक्ष्यस्य तादात्म्ये नैव तस्मात्करणत्वादिनिरूपकस्य क्रियाया तादात्म्ये कारकत्वेनैव सर्वत्रान्वयः क्रि
 यानिष्ठतादात्म्यस्यैव लक्षणा प्रयत्नसंभवात्। लक्षणां गोव्रीहीणां मित्यादौ लक्ष्ययजमानस्वामिकव्रीह्याद्यर्थकत्वसंभवेन लक्षणाभिन्नव्रीह्यर्थ
 कत्वनिर्णयोनस्यान्निर्णयकाधिकरणांतराभावादेतदसिद्धयेऽप्येव क्रियायां सामानाधिकरण्ये नैव पदांतरस्यान्वयः इत्युक्तं तत्र तदादाविति ध्ये
 यं अथैवं द्वितीयबोधे कर्मतादौ घटत्वादेर्विशेषणत्वे शास्त्रदीपिकोक्ते करणत्वविशिष्टं दधिदधिविशिष्टं करणत्वं वा करणतया विधीयत इति प
 कामाधिकरणे कल्पद्वयस्य कोभिप्राय इति चेदयं दधित्वकरणत्वशक्त्योररवंडयोः प्रथमं बोधे जाते तयोरेकस्मिन्नपरां न्वयबोधस्यानि
 र्धमिति वच्छेदकबोधा संभवात् अनुपपत्तेर्विपत्तेः क्रियाजन्यफलोपहितत्वविशिष्टशक्तिलक्षणाया तस्याः विशेष्यत्वेन तृतीयबोधे तस्या
 उक्तविशिष्टरूपेण कारकत्वासंभवेन क्रियान्वया संभवात्। दधोविधिस्ति तत्तच्च दधिप्रकृतेर्लक्षणाया प्रथमकल्पः प्रत्ययः प्रधान्येनेत्य
 नुशासनात्प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यादिसक्तावेव क्रियाजन्यफलोपहितशक्तिरूपेण लक्षणाया तस्याः विशेष्यत्वं। कारकत्वमपि प्रकृत्यर्थोपहितत्वेनेत्या
 शयेन द्वितीयः कल्पः इति सोऽयं तत्र तस्याय रता करन्याय रतमालादौ मिश्राद्यनुमादितः पक्षः अथान्यः संक्षेपशादीरकाद्यनुमादितः उच्यते शक्तिवि
 षयकोद्बुद्धसंस्कारसहकृता तदुपाहितत्वात्तदुपाहितत्वोदापत्तेः प्रथममवान्वयधीः शुद्धघटत्वादेरितरासंस्पृष्टस्यांतराज्ञानस्यानुभवपराहेतुत्वात्
 तदुक्तमास्मिन् अधिकरणसाध्ये प्रातिपदिकादुच्चरतीति द्वितीयाविपत्तिः कर्मत्ववाचिको नामार्थविशिष्टकारकवाचिकेति यावत्। निरुक्तकारैरुक्तप्रकृ
 तिप्रत्ययो सह ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति प्रत्ययः प्राधान्येनेति प्रत्ययस्य प्रकृत्यव्यवहितोत्तरत्वाविशिष्टस्य वाचकत्वेन तस्यैव घटत्वाद्यन्वित
 कर्मत्वादेर्वाच्यत्वसंभवेन कर्मत्वादेः प्राधान्येन शब्दधीः प्रकृतेः प्रत्ययपूर्ववर्तित्वेन वाचकत्वेन कर्मत्वाद्यन्वितघटत्वादेरेव तद्वान्वयतया प्राधान्येन शब्दधीः
 स्यात्। अन्ये रण्युक्तवाचिकाद्यातिकावास्यादित्वादीनां विसक्तयः स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायाभिधायकः। द्वितीयादीनां संख्याकर्मत्वादीनां संख्यावतः
 संख्यान्वितघटत्वादि विशेषितकर्मत्वादेः तदेतत्संक्षेपपक्षांतरचरतदधिकरणवार्तिके व्यक्तं। सावनेव हि वाक्यार्थः सर्वत्रारव्यातवत्तया। अनेकगुणजा

लेशकेलह्येचसंस्कारोनिवेशः। स्वर्गकामोयजेतेत्यादि वेदवाक्ये लिङः शक्यं कार्यं बुध्यते यागविषयकं कार्यं स्वर्गसाधनमिति ततः स्वर्गसाधनं यागः कार्यताविशिष्ट इति धीः लोकि कवाक्ये तु कार्यत्वे लिङो लक्षणा तथा च दर्शनादौ विशेषणी भवत्कार्यत्वं दर्शनांशो साक्षात्परं परया विशेषणी भूत कर्मत्वगोत्वाद्यं शेषि नियमेन विशेषणी भवति। तत्रापि कर्मत्वे स्वाश्रयदर्शनीयत्वं संबंधेन कार्यत्वं विशेषणं गोत्वे उक्तं संबंधवत्कर्मतावत्वं संबंधेन न च कदाचित् तात्पर्यवशात् कर्मत्वादावविशेषणी भवदपि कार्यत्वं दर्शनादौ विशेषणं स्यात् तथा च नियमेन युक्तमिति वाच्यं। आद्यव्युत्पत्तिकाले कार्यत्वं संबंधिनि सर्वेषां पदानां शक्तेः कृतत्वेन नियमेन तस्य युक्तत्वात् वस्तुतस्तु कार्यत्वविधेयत्वं निरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वसंबंधनशाब्दबोधप्रतिनिराकांक्षपदाजन्यागोत्वकर्मताद्युपस्थितिः कारणतादृशवच्छेदकत्वं निरूपिता वच्छेदकत्वसंबंधेन तं प्रतितादृशी गोत्वाद्युपस्थितिरित्येवरीतिर्याद्या तथा च कार्यत्वस्य गोत्वकर्मत्वादावविशेषणत्वेपि कार्यतांशो उद्देश्यघटकतया गोत्वकर्मत्वादीनां सर्वेषां शाब्दधीविषयत्वमवकार्यत्वा नितत्वरूपेण गवादिपदशक्यत्वं तादृशविषयत्वस्यैव परंपर्याकार्यत्वा नितत्वरूपत्वादिति ध्येयं एवं च केवलस्य प्रकृत्यर्थस्य तदन्वितप्रत्ययार्थस्य वानशाब्दधीः किं तु क्रियाकारकयोरन्वयस्य। अत्र स्मृतिस्वीकारपक्षे घटमिति पदाद्वटत्वीयकर्मताया एकेव विशिष्टस्मृतिः तदन्वयबोधश्च विशिष्टकर्मतान्वयानुभावकत्वस्य घटमिति पदे गृहीतत्वात्। एवं च संस्कारस्यैव सहकारित्वपक्षे विशिष्टकर्मतायां घटमिति पदस्य शाक्तिसादीयो दुद्धसंस्कारसहितघटमिति पदं तदन्वयबोधकारणं। केवलयोः प्रकृतिप्रत्ययोः तदेतत्वे मानाभावाद्दिति युक्तं। स्मृतिसंस्कारं वा सहकृत्य घटमित्यनेनैव तज्जननसंभवात्। अत एवो दुद्धत्वमपि न संस्कारो निवेश्यते। अयं च पक्षः संक्षेपशारीरकेऽनुमोदितः अस्मिहितघटनायदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगपदे विधत्तः। परदृशि पुनरेन्विताभिधाने पदयुगलात् स्मृतियुग्मेव पूर्वमिति। अत्र हि पदपदविभक्त्यंतप्रकृतिपरं केवलप्रकृत्यादेः स्मृतिसमशाब्दधीजनकत्वस्य प्रत्यक्षप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियो निमित्ततेत्यनेन निषेधात्। तथा च युग्मेवैवेवकारेण विशिष्टविषयके कस्मृतिजनकत्वस्य पदयोः कृत्या केवलप्रकृत्यर्थो दिस्मृतिर्निषिद्धा अयं च प्रकारो महमतेऽपि बोध्यः। न चैवमाहृत्यधिकरणे जातिशक्तियुत्पादनमसंगतं जातिशक्तित्वेन शक्तिज्ञानहेतुरित्यत्रैव तस्य तात्पर्यात्त्वात् तादृशिष्टशक्तियहस्यैव हेतुत्वस्वीकारादिति वाच्यं।

य

य

९

जातिघटितार्थ एव शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् एव मुख्यार्थो न तु व्यक्रियघटित इत्यत्रैव तस्य तात्पर्योत्तरं। एवं च तद्भूतानां मिति सूत्रं तद्भूतानां तस्मिन्सार्थस्वशक्यताज्ञानसंबंधेन प्राप्तानां पदानां क्रियाकारकसंबंधबोधार्थमुच्चारणमर्थस्य स्मर्यमाणस्य संस्क्रियमाणस्य वा प्रकृत्यादि पदार्थस्योक्तसंबंधशाब्दबुद्धौ पदसहकारितया निमित्तत्वादिसर्थकं तदिदमन्विताभिधानमतं भाट्टानसहंते तथा हि गामिलानुपूर्वज्ञानस्यैव हेतुत्वे नीलगवी पश्येत्यादि तौ नीलादिविशिष्टबोधानुपपत्तिः। नीलगवीमित्यादि रापितादृशबोधहेतुत्वेन तद्वारणेपि कर्मतागोत्वीयादित्यादि बोधस्य सर्वानुभविकस्यापलापपत्तिः। गोत्वे कर्मतांशाब्दयामिश्रणो मीतिसर्वानुभवात्। अथ तादृशबोधः स्वीक्रियते तदा कार्यतानन्वितशाब्दबोधापत्त्या स्वमतहानिः अथ क्रियाकारकान्वयबोध एवोक्तरीत्या कार्यत्वा निततया पदार्थानां भ्रान्तियमो मुख्यतात्पर्यविषयत्वस्य प्रवर्तकबोध एव स्वीकारेण कार्यत्वाविषयकस्यावांतरतात्पर्यविषयस्य बोधस्य संभवादि निवेन। तथापि अतिशयमनोराजपुरुषइत्यादौ समस्तपदार्थयोरन्वयबोधात्तु पपत्तेः। केवलस्य विभक्त्यंतस्य वा प्रकृतिपदस्यावांतरबोधहेतुत्वस्य कृतत्वेपि समस्तपदे तस्या कृतत्वात्। समस्तपदार्थयोः जनाप्यांतयोरन्वयधीरितिकल्पनेय समस्तपदार्थज्ञानस्यापि तदन्वयधीहेतुता युक्ता। किंचरुद्धिर्यागाद्वलीयसीतिसर्वसंमतं तन्मते तु तत्रैव परीत्य स्यात्। अश्वकर्णपदस्य विभक्त्यंतस्य घृष्टविशेषान्वयबोधने क्रियापदसापेक्षतादृश्वीयकर्णबोधने तदनपेक्षत्वात्सदा र्थोपस्थितौ तु न बला बलं संभवति रूढार्थस्यैव योगार्थयोश्च युगपदुपस्थितिसंभवात् अस्मिहितान्वयपक्षे तु प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थबोधने क्रियापदनापेक्ष्यते तस्मादस्मिहितार्थ एव वाक्यार्थबोधकरणं वाक्यार्थश्चाराव्यातसामान्यार्थरूपाभावनां शत्रयविशिष्टालिङादियुक्तवाक्ये तु तादृश्या एव तस्या लिङाद्यर्थप्रवर्तनाया कर्मत्वेनान्वयानुभूदायाः किं कर्मकरणेति कर्तव्यता कभावनायाः प्रवर्तनेति विशेषत एवाकांक्षोदयात् प्रकृतिकर्मकभावनात्वेन रूपेण लिङादिजन्यापस्थित्येव प्रकृतिकर्मत्वस्य ज्ञातत्वेन तन्मात्रे आकांक्षानुदयात् किंच यदनुष्ठानयोग्य तस्यैव प्रवर्तनायामन्वयस्तच्च तादृशी साफलकरणेति कर्तव्यता विशेषवत्त्वेनासा तेव्यापारमात्रे पुंसः प्रहसदर्शनात् न चैवामिष्टसाधनत्वकृति साधनत्वाभ्यां अज्ञाने तद्दर्शनात् तादृशिष्टायाः सस्यादिति वाच्यं। घटे न जलमाहरेत्यादौ तदुपाभ्यां ज्ञानं विनाप्य शत्रयवत्त्वस्यैवार्थभावना निष्ठस्य प्रवर्तनायामर्थभावनान्वयप्रयोजकत्वात्तु उक्तं वातिके यद्यप्यन्ये संसृष्टा विधिस्पृशति भावेना। तथाप्यशक्तिनो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति। अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः। अंशत्रयेण चापूर्णा ननु तिष्ठति भावना। तस्मात्प्रकृत्यर्थोपस्थित्या विधिस्तावत्प्रतीक्षते यावद्योग्यत्वमापन्ना भावना

२

तुयाहके आकांक्षाकरणत्वमात्रेण सोमादेरन्वये च न तदुपकार्यकरणकत्वलाभ इति विशेषरूपेणाकांक्षाया विशेषरूपेण बोधेनैव पूर्णतदर्थमु
क्तीत्या सोमादिपदे सोमाद्युपकार्यलक्षणावश्यकी संप्रदानाधिकरणादिकारकाणां तु साक्षादेव भावनायामन्वयो न तु धातुर्थद्वारा भावनायां स
संप्रदानाद्यंतरानवरोधात्तथा च संप्रदानादिपदे तदुपकार्येन लक्षणा निपातोपसर्गाणां तु नामार्थक्रियायां वायथा संभवमन्वयः आपिंगः प्रव
याइत्यादावीषदर्थप्रगतत्वादीनां नामार्थेवान्वयानुभवात्प्रवयसंदक्षिणां दद्यादभिक्रामं जुहोतीत्यादौ प्रगतत्वाभिमुख्ययोः क्रियायामेवान्व
यात्प्रवयस्य नामार्थेवान्वयोऽकारकत्वादिति ध्येयं ननु फलविशिष्टायां करणेनिकर्तव्यतयोरन्वये तदुभयविशिष्टायाः फलविशिष्टभाव
नायाः प्रवर्तनारव्यशब्दभावनायां साध्यत्वेनान्वयो वाच्यः तदुक्तं वार्तिके लिङोपिधासेव च शब्दभावनाभाव्या च तस्याः पुरुषः प्रवृत्तिरिति
तथा च तादृशविशिष्टरूपस्य विधावन्ये करणेनिकर्तव्यता रूपविशेषणयो रिव फलरूपविशेषणस्यापि विधावन्यो वाच्यः स चानुपपन्नः
फलांशे पुरुषस्य प्रवर्तनीयत्वेन प्रवर्तनायां तदन्वयायोगात्तस्यां करणादेरन्वयो हिकरणादौ इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीजननद्वारा करणा
दौ प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं पर्यवसितं प्रयोजकत्वमात्रं उक्तधीजननं च करणादेः प्रवर्तनानिष्ठं प्रयोजकत्वं यत्प्रतीतं तदन्वया नुपपत्तिरूपार्थोपपत्त्या त
था च फले इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनस्य प्रवृत्तिविषयत्वस्यासंभवाद्द्विचौ तदन्वया संभवः उक्तप्रवृत्तिविषयत्वं हि यागादौ साध्यत्वारव्यमिष्टसाध
नत्वज्ञानाधीनं सोमादौ सिद्धत्वारव्यं फले चोद्देश्यत्वारव्यं विषयत्वेनेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनं तदनधीनयोरेव तयो रन्यत्र दृष्टत्वात् न च फलवोशि
ष्ट्यमुपलक्षणीकृत्य करणेनिकर्तव्यता विशिष्टाया एव विधावन्य इति वाच्यं उपलक्षणा न्विते इतरस्य विशेषणत्वेन अनन्वयान्नहिनीलदंडा
श्रयवानीत्यत्र दंडोपलक्षिते नीलस्यान्वयो विशेषणत्वेन संभवति विशेषणत्वं हि विशेष्यान्वयान्वितं तथा च दंडस्य दंडिमस्य नन्वयेत
त्प्रकारीकृतनीलस्य कथं दंडिमस्य न्वय इति चेन्न नीलदंडाश्रयवानित्यत्र हि दंडस्योपलक्षणत्वेन तद्विशेषणस्य दंडिनिविशेषणत्वं प्रकृते
तु करणेनिकर्तव्यतयोः फला विशेषणत्वात्फलोपलक्षितभावनायां विशेषणयोस्तयो रभविनाविशेष्ये विधावन्ये वाधकाभावः यश्चैत्रोदंडा

वरुणस्य

सीदस्त्रविशिष्टेनेतेन विशिष्टभूतलमित्यादौ दंडस्यैवैत्रे उपलक्षणत्वे विचित्रान्वितस्य भूतलेप्यन्वयात्तस्माद्या स्वर्गसाध्यिकाभावना करणेनिकर्तव्य
ता विशिष्टायास्तस्याः प्रयोजिका प्रवर्तनेति साध्यां शमुपलक्षणीकृत्य तद्वयविशिष्टाया विधावन्ययाधिया स्वर्गसाध्यकत्वेन ज्ञातायां तस्यां पुरुषः प्रव
र्तते एतदभिप्रायेण करणेनिकर्तव्यता विशिष्टभावनायाः फलोद्देशेनाविधानान्नवाक्यभेद इति न्याय रत्नाकरे उक्तं उक्तविशिष्टरूपस्यैव विधा
वन्यो ननु फलविशिष्टस्य तादृशान्वयस्य फलोद्देश्यकविशिष्टविषयकप्रवृत्तिफलकत्वात्फलोद्देशेने विधानमिति व्यवहारः फलस्यापि वि
ध्यन्वयापत्तेरित्यर्थः नवाक्यभेद इति यदि हि करणेनिकर्तव्यताभावनानां प्रत्येकं स्वातंत्र्येण विध्यन्वयस्तदा वाक्यभेदोभयविशिष्टरूपस्य
तु विशेष्यविशेषणाभ्यामतिरिक्तत्वेनैकत्वादनतिरेकेपि विशेषणीकृतभावनाविशेषणत्वापन्नयोः करणेनिकर्तव्यतयो र्विधौ विशेषणत्वरूपेण
पारतंत्र्येण विधावन्यस्य वाक्यभेदानापादकत्वाच्च नवाक्यभेद इति भावः अथवा करणाद्यन्वयकाले तदंशे विशेष्यतावच्छेदकमपि फलसाध्यकत्वेन
वनाया विधौ अन्वयकाले करणेनिकर्तव्यता विशिष्टभावनायामुपलक्षणात्तया प्रकारीभवति ननु विधिविशेषणत्वापन्नया फलसाध्यकत्वविशि
ष्टाभावना तत्र करणेनिकर्तव्यते विशेषणे अतो न विशेष्यीकृतभावनान्वयिनिविधावान्वितत्वेन विशेषणत्वात्प्रसक्तिरेतेन योदंडासीदित्यादौ वरुणा
शतद्वयत्वेमेव विशेष्यतावच्छेदकं ननु दंडः प्रकृते तु करणादौ फलसाध्यकत्वं विशेष्यतावच्छेदकमिति वैषम्यमतः कथमुपलक्षणा मिस्य सास्य
तु श्रुद्धभावनायामेव फलस्येव तयोरन्वयः परंतु फलस्य प्रथमं अन्वयस्तं विना साधनं किं फलस्य मे इत्याकांक्षा नुदयात् पश्चादितिकर्तव्यता न्वय
इतितत्र श्रुद्धायां करणात्तद्वृत्तिनिकर्तव्यता तयोरन्वयस्य बाधात् यागादौ हि भावना हेतुर्न तु सातत्करणक फलस्य तु तत्करणकत्वेन तद्विशिष्टेन
दन्वयाबाधात्तदनुभावायां यागस्य करणत्वं भावना फलसाधनत्वविशिष्टरूपेण भावनया संपाद्यमानत्वं तदुक्तं मित्रेः इदमेव करणा नां करणत्वं यत्
लोद्देशप्रवृत्तपुरुषव्यापारेण फलसाधनतया संपाद्यमानत्वं भावनायायागादि प्रधानीयांगकलारूपत्वेन तया फलानुकूल सामर्थ्ये विशिष्टरूपे
ण यागादिकं निष्पाद्यते तत्र दृष्टं सामर्थ्यं भवधातादिना दृष्टं प्रयाजादिनेति सोमादिकमपि यागादिपरंपरया फलसाधनत्वात्तद्विशिष्टरूपेण भाव

नया संपाद्यते। तथा च साधनं किं फलस्य मे इत्यस्य मूलसाधनतया मया संपाद्यं किं इत्यर्थकत्वात् भावना किं निष्ठायाः स्वफलसाधनत्वविशिष्टरूपेण साध्याया निरूपिकेत्याकांक्षयायागादिनिष्ठेन साध्याया भावनायां निरूपकत्वसंबन्धेनान्वयः। अथवा किं निष्ठस्य स्वफलसाधनत्वस्य जनिका भावना इत्याकांक्षयायागादिनिष्ठे स्वफलसाधनत्वस्य जनकत्वसंबन्धेन भावनायामन्वयः पूर्वकल्पे फलसाधनत्वावच्छिन्ना साध्याया द्वितीयकल्पे फलसाधनत्वमेव करणत्वं यज्यादिना लक्ष्यते तृतीयाया चोच्यते स्वभावनाजन्यत्वसंबन्धेन फले भावनाया अन्वयात्तदीयफललाभः। वस्तुतस्तु साधनत्वमेव करणत्वं यज्यादिबोधितस्य च स्वरूपकफलजनकत्वस्वजनकत्वोभयसंबन्धेन भावनायामन्वयस्तत्राकांक्षातु भावना किं निष्ठसाधनत्वस्योक्तोभयसंबन्धवतीति तथा च भावनायां तत्फलसाधनत्वजनकतालाभे पर्यवसानं इत्थं च फलविशिष्टायां करणादेरन्वयाभावाच्चोक्तानुपपत्तिशंका परंतु त्रयाणां भावनाचित्तत्वेपि फलवत्तुमुपलक्षणीकृत्येतरविशिष्टाया विधावन्वयइति चिंत्यते तदा स्तोत्रेयते देवप्रवृत्तिभावना तेनोपस्थितायाः शब्दभावनाया अंशद्वयविशिष्टार्थभावना साध्यकत्वबोधेन साध्याकांक्षानिवृत्तावपि साधनेतिकर्तव्यताकांक्षाभ्यां प्रवर्तनाज्ञानं प्रवर्तनायां विधिपदवाच्यत्वज्ञानं वा करणत्वेनान्वेति प्राशस्त्यज्ञानमिति कर्तव्यतात्वेन अतएव भावनाज्ञानं तर्गतत्वादर्थवादार्थस्य भावनायामन्वयमाशंक्य अर्थभावनां शानं तर्गतत्वेपि शब्दभावनां शानं तर्गित्वा तदा कांक्षयालिङ्गादियुक्तं सर्ववाक्येषु अर्थवादार्थप्राशस्त्यज्ञानस्य शब्दभावनायामन्वयइति वार्तिकन्यायसूत्रयो रर्थवादधिकरणे उक्तं तत्र च प्राशस्त्यमर्थवादार्थः ज्ञानं प्रवर्तना च लिङ्गादेरर्थः करणेति कर्तव्यता विशिष्टार्थभावनायां प्राशस्त्यस्य अन्वयात् करणेति कर्तव्यतयोरपि तदन्वयः प्रवर्तनान्वितत्वेन त्रयाणां इह साधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरर्थान्तराप्युक्तं वदन्निष्ठाननुबोधितरूपप्राशस्त्यस्य प्रवर्तकत्वेनाकांक्षितत्वात् तस्य चैवमर्थवादधिकरणवार्तिके प्राशस्त्यविशिष्टार्थभावनाया अलिङ्गाद्यर्थज्ञानोपपत्तिसंबन्धेनान्वयः एव प्रेरणाया अपि ज्ञानेन तत्संबन्धेनान्वयस्तथा प्रेरणाज्ञानकरणिका उक्तार्थभावनाज्ञानेति कर्तव्यताकां प्रवर्तनेति धीः। शक्तिज्ञानकरणत्वपक्षे स्वशक्तिविषयकत्वसंबन्धेन ज्ञाने प्रेरणान्वयः यज्जलिङ्गाद्युक्तं इव लिङ्गादियुक्तोपवाक्ये र्थभावना मुख्यविशेष्यक एव बोधः एकस्यात्। तथा च करणेति कर्तव्यता न्वित प्रेरणाया एव त्र

ता

तथा

धिः कल्प्यते। तं विना हियागोद्देशेन सोमादिकरणभावनायाः प्रवर्तनाविषयत्वा बोधाद्यागोद्देशेन तस्या अनुष्ठाना संभवेन क्रियागर्भस्य यागसोमाद्योरुपकार्येपिकारकभावस्य विशिष्टविधिप्रमितस्य अनुपपत्तिः। यज्जलिङ्गादिफलविशिष्टायां भावनाया यागस्येव यागविशिष्टायां सोमादेः करणत्वेनैवान्वयेनेति कर्तव्यतात्वेन न च यागरूपकरणवरूढतया करणांतरस्यान्वयइति वाच्यं। यागस्य हि फलनिरूपितं करणत्वं सोमादेस्तु यागनिरूपितमितियादृशकरणेनावरूढा भावना तादृशकरणस्यानन्वयेष्य न्यादृशकरणान्वयसंभवेति नव्यैरुक्तं तत्र फलविशिष्टायां यागस्याहिकरणत्वं करणत्वात्वरूपेणैव बुध्यते न तु फलनिरूपितकरणत्वेन बुध्यमाणा रीत्या फलविशिष्टभावना किं करणिकेति करणत्वात्वरूपेणैवाकांक्षोदयात्। अतएव सोमादेरावकरणत्वं तथैव बुध्यते तृतीयायाः करणत्वसामान्य एव वाचकत्वाच्च न च करणत्वात्वरूपेणैव सोमगताकरणता बुध्यमाना वस्तुगत्या यागनिरूपितेति फलनिरूपितकरणवरूढाया मपि भावनायां तदन्वयइति वाच्यं करणत्वात्वरूपेणैव सामान्यरूपेण विशेषावरूढाया मपि करणता सामान्यरूपेण करणतांतरस्याप्यनन्वयात् अथ भवन्मतेपि फलविशिष्टायां सोमादेरन्वयो न केनेत्याकारिका साधनं किं फलस्य मे इत्याकांक्षया किंतु कथमित्याकारिका साधनानुग्रहः कोमे इत्याकांक्षयैवैवमन्मतेपीति चेन्न फलविशिष्टायां सोमादेः करणत्वेनान्वये साधनानुग्रहकत्वस्यालाभेनोक्ताकांक्षाया अप्रवृत्तात्। तथा हि साधनं किं फलस्य मे साधनानुग्रहः कोमेति वार्तिकवाक्ये फलविशिष्टाया मम किं साधनं फलविशिष्टायाममसाधनानुग्रहकं किमित्यर्थः। साधनानुग्रहइत्यत्रापि फलस्येति स्यानुग्रहात् अन्यथा मम फले साधनं किमित्यर्थकत्वे भावना फलं किं करणं किमित्यर्थपर्यवसाने भावना फले साधनानन्वयेनाकांक्षाया अप्रवृत्तात्। नाह प्रथममनः स्वर्गादौ यागादिसाधनकत्वधीः किं त्वेकक्रियायां साध्यसाधनयोरन्वयान्तरं विशिष्टनिरूपितसाधनत्वविशेषयानिरूपितत्वेन पर्यवस्यति उक्तार्थकत्वादेरुक्तं फलविशिष्टाभावना किं करणिकेत्यर्थस्य पर्यवसाने फलविशिष्टभावनायागकरणिकेत्यन्वयेनोक्ताकांक्षा पूर्णते। तथा च साधनानुग्रहः कोमे इत्यस्यापि फलविशिष्टायागादिकरणिका भावना किं उपकार्यकरणिकेत्यर्थपर्यवसानं। यादृश्यां हि साधनान्वयः साधनान्विताया तादृश्याः साधना

अ

त०मी०च०

१३

बहुनां गुणानामपि सङ्गुच्चारितारख्यातार्थभावनायामन्वयोक्तः अतएवोक्तं वार्तिके वाजपेयाधिकरणे हेधाहितं त्रंभवति प्रत्येकं वासमुदाये वा वाक्यसमा
सा वाख्यातगुणत्वप्राधान्यापेक्षयेति आख्यातार्थभावनायाः गुणत्वेन प्रत्येको देश्ये वाक्यसमाप्तौ त्रंभवति आख्यातपदसङ्गुच्चारितप्रत्येको देश्यान्वि
तभावनायाः प्रमापकतस्याः प्राधान्ये तु अरुणयेकहायन्यापिगाह्या सोमं क्रीणातीत्यादौ आरुण्येकहायनीपिगाह्यादिसमुदाये वाक्यसमाप्तौ तादृशस
मुदायान्वितभावनाया आख्यातपदं तादृशं प्रमापकं तत्त्विकां प्रत्येकं निष्पत्तिस्तत्त्विकारोदेशेन पृथग्वरणाभावानुष्ठानबोधनात् प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिः प्र
योजनरूपार्थभेदेन वाक्यभेदात् तथा च वाक्यभेदेऽपि नारख्यातादृतिः आरुण्यादिसमुदायविशिष्टक्रयभावनायाः एकसोमात्यर्थमनुष्ठानबोधना
त्समुदाये वाक्यसमाप्तिरेकप्रयोजनकभावनायां समुदायस्यैव तत्त्विकत्वेनैकवाक्यत्वमित्यर्थः ननु प्रयोजनव्याप्तिभेदेन तत्र तदुद्देश्यकृ
द्यनुष्ठानपर्यवसिते वाक्यभेदे पुनरगतपूतत्वे जसि त्वादिकलकवैश्वानरेष्वादी तादृशवाक्यभेदस्यादिति चेन्न फलत्वपक्षेऽप्यधिकरणभे
देनैव वाक्यभेदात्पूतत्वादिसमुदितस्यैव तत्र फलत्वपर्याप्तमिमांसात् अतएव सर्वेभ्यो ज्योतिष्मोम इत्यादौ सर्वपदार्थेषु त्रपश्वादेः प्रत्येकमेव फल
तया बोधनात् फलत्वपर्याप्त्यधिकरणभेदात् अतएव योगसिध्यधिकरणन्यायेन सर्वेभ्य इत्यादावेव फलभेदेन प्रयोगभेदेन ननु वैश्वान
नरादौ तस्मात्सङ्गुच्चारितारख्याता उपस्थितायां भावनायां सङ्गुच्चारितादेकपदा उपस्थितानां नानाप्रधानानामिव पृथगुच्चारितेभ्यो नाना
पदेभ्य उपस्थितानां नानागुणानां अप्यन्वयः नन्वेवं नानार्थकपदेऽपि पदे च प्रथमत एकार्थबोधे जाते आहत्याऽर्थान्तरस्य बोधः ॥
नानाकारकपदयुक्तक्रियापदे च एककारकान्वितत्वेन बुद्धक्रियायां क्रियापदादृत्याकारकांतरस्यान्वयधीरितिसकलतां त्रिकसंम
तमिति तात्पर्यग्रंथेशब्दमणावुक्तमसंगतं काष्ठैः स्थाव्यामौदनं पचतीत्यादौ नानापदोपस्थापितनानाकारकाणां सङ्गुच्चारितपदोप
स्थाप्य क्रियायां तत्रेणा न्वयसंभवादिति चेन्न तत्रकारकपदयुक्तेषु त्रकारकपदस्य कर्मकारकपरत्वेन घटपटमानयेत्यादावेव क्रिया
पदादृतेरुक्तत्वात् प्रतिप्रधानं गुणादृतिन्यायात् ननु सङ्गुच्चारितपदोपस्थापितानयनादौ पुनरपदेव घटपटयोः कर्मत्वान्वयो विनिगम

१३

काभावादेवं नानार्थो दिष्टलेपीति स्वमतमुक्तं तत्र प्रतिप्रधानं गुणादृतिरिति न्यायात् अन्यथा ग्रहसंमार्गद्वारादौ प्रतियहादिकं संमार्गद्वारादृतिर्न स्यात्
अथैकेन वल्ग्यादिनानानातुलादीनां संस्कार्यत्वे लोके दृष्टमिति चेन्न तत्रापि व्यापारभेदेनादृतेरनयायात् संदिग्धसुल एव न्यायावताराच्च ॥ अ
तिस्मृतिवाक्ये हि यत्र नानाकर्मपदानि श्रुतानि तत्र तद्भावनायां तेषां मन्वयस्वीकारे आख्यातादृत्यापत्तेरेकस्यैव कर्मपरत्वमन्येषामन्यकारका
दिपरत्वं तदुचितमेवानुष्ठानमेकमात्रमुद्दिश्य नानाकारकविशिष्टभावनाया आहृत्य भावे तु प्रत्युद्देश्यवाक्यापरिसमाप्ते सङ्गुचितमनुष्ठानं पूतत्वं
तेजसि त्वादिसमुदायो देशेन वैश्वानरादेरिव मिलितनानो देशेनैकभावनायाः एवं च श्रुतिस्मृतिवाक्ययुत्पत्तेः कृष्टत्वा लौकिकवाक्येऽप्याह
तिसिद्धिः किंचैकशेषानुशासनं घटावित्यादौ पणिन्यादिभिः कृतं तदेकपदेनार्थद्वयादिबोधनासंभवादिव अतएवाह कात्यायनः प्रत्यर्थं शब्द
निवेशादिति अर्थस्य प्रतिपाद्यतया संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात् तद्देशे सति प्रतिपादकतया गुणीभूतस्य शब्दस्य स्तानभेदस्वीकारादिति तदर्थः ॥
न च घटपटेषां प्रथममन्वय इत्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यं प्रथमोच्चारितत्वादेरेव विनिगमकत्वात् न च वृत्तिकल्पने गौरवं दोषः न्याय
मूलकत्वात् श्रूयमाणत्वरूपस्य प्रतिसंधानस्य नानार्थबोधकत्वेनानार्थध्वनयप्रयोजकत्वे च तवेव गौरवान्तु क्तं वार्तिके श्रूयमाणस्य श
ब्दस्य न्यूनार्थकविकल्पने लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमितेह्यसो इति यथा हि श्रूयमाणस्य विशिष्टविधिविशिष्टविधावेव तात्पर्यं ननु विशेषणावि
धौ वाक्यभेदापत्तेर्नाहिसङ्गतं श्रूयमाणलिङ्गपदस्यादृतिविना वा शिष्टविशेषणचविधेरन्वयस्तथा वावृत्तिकल्पने गौरवं अतो विशिष्टविधमन्यथानुपप
त्या विशेषणाविधायकवाक्यांतराणि कल्प्यन्ते तत्र न वाक्यभेदादिदोषो भिन्नानामिव नानावाक्यानां कल्पनात् श्रूयमाणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन यद्यदिना
तदनुपपन्नं तस्य तस्यावश्यकल्पत्वादित्यथा हि वासो जनहीनस्य पीनत्वादिकं रात्रिभाजित्वादि कल्पकं न स्यात् तस्मात् श्रूयमाणस्य वाक्यस्य पदस्यार्थसा
गरूपन्यूनत्वकल्पनेऽर्थान्तरलक्षणादिकल्पनं दोषः आहत्यादिरूपस्याधिकृत्य कल्पने वाक्यभेदे गौरवादिदोषः अनुमिते श्रूयमाणस्यान्वयात्तु पत्त्या
कल्पमानेतु नाह दोषः कल्पमाने लक्षणाया अप्रसक्तेः वाक्यभेदस्यान्तरात्या आवश्यकत्वादिति स्वीक्रियते तथा आवणस्य पदज्ञानस्य नानार्थावि

तनानास्वार्थबोधकत्वेवाक्यसदगोरवादिदोषात्प्रमाणपदस्यैवज्ञानान्तरमर्थान्तरबोधकं कल्प्यते अन्यथाप्रमाणगततात्पर्यस्यप्रमितस्यानुपपत्तेस्तदृ-
शकल्पनयेवोक्ततात्पर्यपरपर्यायनिर्वहसंभवेसाक्षात्तनिर्वाहार्थमाहृतेरन्याय्यत्वात् अन्यथाप्रधूमोस्तीत्यादौ वहि संबंधतात्पर्यस्यनिर्वहयलक्षणा-
दिकल्पनापत्तेः अथधूमज्ञानान्तरवद्विव्याप्यत्वपक्षवृत्तित्वाभ्यां तद्विसंभवेनवद्विसंबंधानुमित्यातात्पर्यानिर्वहत्वात् वाक्यसदगोरवाद्यापादकं लक्षणादि-
कं नस्वीक्रियेत तर्हि पदस्य पूर्वानुभवजन्यस्मृत्यादिना तानिर्वहान्नपूर्वानुभवस्यैव नानाथानुभावावकत्वं वाक्यसदगोरवाद्यापादकं लक्षणादि-
शब्दः सक्तदर्थप्रत्यापयतीति युक्तं एकधीविषयीभूतमेकपदकवृत्तिविषयस्य एकस्यैवार्थस्य तादृशस्यैव पदांतरार्थनान्वितस्य बोधकमिति तदर्थः एक-
वृत्तिविषयस्य घटद्वयस्यैकेन घटपदेन बोधनादेकस्येति सर्वस्यो ज्योतिष्मत्स्यो दोषपुत्रपश्वादि रूपस्य सर्वपदार्थस्य प्रत्येकं नानात्वपि कवृत्तिविषयतास्य
यापि मत्वेन एकत्वं एवं घटादिपदस्थले जातिव्यक्त्योरपि बोध्यं एको यो वृत्तिविषयोऽर्थस्तस्य निवेशपुत्रादीनां बहुना भावनान्वयोन स्यादतएकवृत्तिविष-
यताप्यापि मत्तएकत्वं लाभाभ्यां एकवृत्तीति घटपटमानयेत्यादौ आनयेत्यत्राव्यभावात् कर्मद्वयान्वयान्तादृशस्येति यत्तु घटपटवानयेत्यत्र घटसमुच्चितपदस्य
कर्मत्वाभावात्तिरिति तन्ना सर्वस्यो ज्योतिष्मत्स्यो दोषादिसाहित्यस्यैव समुच्चयस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवाहितत्वेन प्रतिप्रधानं गुणां वृत्तेरावश्यकत्वात् तत्र
तास्थले तु सक्तदुच्चरितेत्याद्युक्त्युत्पत्तेरपवादः तथाहि कश्चिद्व्याप्यपक्षे तीत्यादौ समुदाये वाक्यसमाप्तेरेव गुणीभूतना नाकारकाणामेकक्रियाव्यक्तावन्-
यः सत्त्वजो वृणीते ग्रहं समाहितं सर्वस्यो ज्योतिष्मत्स्यो दोषादौ तु एकेन पदेन युगपदुपस्थाप्यमानानां मेकं नारख्यातपदज्ञानेनोपस्थाप्यभावनायामन्वयः
यदि हि भावनाजातिवद्वैतवदा एकेव तदा एकस्या एकेन पदज्ञानेनोपस्थितायास्तादृशानां कर्मन्येनानुपपत्तिः प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिस्तु भावनाभवेन
कातुष्माण्मेदादुणीभूतभावना व्यक्तेर्नित्यत्वादिना आवृत्त्यसंभवेपितदपेक्षयापि गुणीभूतस्य तदभिव्यंजकानुष्ठानस्यावृत्तेरावश्यकत्वात् यदिसानाना
तथापि नानाकर्मबोधकैकपदसमभिध्यात्तारख्यातपदस्य नानाभावना व्यक्तित्वबोधकत्वेमेकैव प्रतिप्रधानेनेति कल्प्यते अन्यथादिनानाप्रधानाना
मेकभावनायामन्वयप्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिरस्यात्किंतु समुदाये एकस्यैव प्रधानस्य प्रथमोपस्थितभावनायामन्वयआवृत्त्योपस्थापितभावनांतरप्रधा-

योज्यत्वसंबंधेनार्थभावनायामन्वयइतितन्न साध्यसाधनादिकारकस्यैव क्रियायां प्रवर्तनायां विशेषणस्योचित्यात् निषेधस्थले विशिष्टभावना कर्मकत्वा-
त्सावो विशिष्टभावनाभावकर्मकत्वं वा प्रवर्तनायां बुध्यते तदुक्तं वातिके विशिष्टाभावनां प्राप्पवृत्तिर्विधिनिषेधयोरितितन्नन्यापरत्वाकरेप्युक्तं रागादिप्राप्तं
विध्यर्थमनूयनज्ञानतन्निषेधः अभावस्य नत्रर्थस्य विधिर्वैति क्रियानन्वितनत्रर्थस्थले यजतिषु ययजामहंकुर्यादित्यर्थः जातिगुणलिंगसंख्यानां व्यक्तिपरितेद्वारा करणत्वं व्यक्तिर्हि त्रीत्यादिरूपायागदौ निष्पादकत्वेन कर-
णं ब्रीहिलादिभिस्तु त्रीत्यादिव्यक्तिरितरव्यक्तितो सिन्नतया ज्ञाप्यते तादृशज्ञाप्यत्वपुक्तैव्यक्तिरंगान्येति तादृशज्ञानद्वारा ज्ञासादेः करणत्वं परंपरासाध-
नेपि गोमयैः पचतीत्यादौ करणत्वव्यवहारात् तत्र जाते ब्रह्मिर्भवेतेत्यादौ पशुनायजेतेत्यादौ तु लिंगसंख्ययोरपि ननु नानासाधनानां एकक्रियान्वयोऽ-
नुपपन्नः सक्तदुच्चरितः शब्दः सक्तदर्थप्रत्यापयतीति युक्तं द्वितीयादिसाधनस्यान्वयार्थभावनांतरोपस्थितये आख्यातस्यावृत्तिप्रसंगाद्व्यभेदा-
पत्तेर्वा एकोच्चारणेन एकमेवार्थे एकेनैवार्थेनान्वितं प्रमापयतीत्युक्त्युत्पत्तिस्वरूपं अथैकोच्चारणादुपस्थितायामेव भावनायां तत्रेण सर्वसाधनानामन्व-
यस्तर्हितथेवनानोद्देशानामपि अन्वयसंभवाद् उद्देश्यानेकत्वेपि वाक्यसदो न स्यात् इति चेन्न प्रतिप्रधानं हि गुणस्यावृत्तिर्गुणस्य प्रधानपरतंत्रत्वात् ननु प्रति-
गुणं प्रधानस्यावृत्तिः गुणानुरोधेन प्रधानस्यावृत्तेरन्याय्यत्वात् अतएव प्रधानस्याक्रियायत्रसांगतक्रियते पुनः तदंगस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्न च तक्रिये-
ति न्यायमूलकं वचनं नाहतिरुक्तांगस्यानुरोधेन प्रधानस्यावृत्तिः तक्रियातस्यावृत्तस्यांगस्य क्रियाकिंतु अंगभ्रंशनिमित्तकप्रायश्चित्तमात्रं तथा चोद्दे-
श्यानामुपकार्यत्वेन प्रधानत्वात्प्रतिप्रधानं च गुणीभूतभावनायामन्वयार्थमाख्यातावृत्तेर्वाक्यभेदः साधनानां तूपकारकत्वेन गुणत्वान्तदुपकार्यभावना-
यां तेषामन्वयार्थमाख्यातस्यावृत्तिरथेव ग्रहसंमार्हि सत्त्वजो वृणीते इत्यादौ प्रत्युद्देश्यस्य ग्रहतिगादनीनात्वात् प्रतिप्रधानं गुणस्यावृत्त्यावाक्यभे-
दः स्यादिति चेन्न एकोच्चारणेन एकमेव शक्त्याग्रहादिपदबोधानां सर्वेषां एकोच्चारणेनैव आख्यातादुपस्थितायां भावनायां सामान्यसुदीपन्यायेनान्वयसंभवा-
त्तत्रापदस्यानेकग्रहोपस्थापकत्वं तु बहुवचनसमानार्थकं आदस्यैकवचनात् तत्वेनैकशेषत्वादुपपद्यत एव तस्माद्बहुनामृत्तिजां प्रधानानां भिन्नजातिगुणादीनां

त० मी० चं०
१५

इत्यादौ अरुणैक हायन्या क्रीणातीति वाच्यत्वात् संप्रदाय अरुणैक हायन्यो रात्र्यः संबंध इति वार्तिकेन युक्ता शाब्दस्यैव संबंधस्य संप्रवादित्वेन
असंनिहित वाक्यद्वयाभिप्रायेण तथोक्तत्वादर्थिकता सत्ये निर्णयार्थी न शाब्दबोधो धातुप्रत्ययकत्वाद्वावस्तुतस्तु श्रुतशब्देः सोमसाधनक्रयस्य न साध्यता ला
भः अपूर्वद्वारक साधनत्वस्यार्थिकत्वात् यथा हि यागी यापूर्वसाधनत्वविशिष्टसोमादिकं प्रति क्रयादेः साधनत्वं नियमापूर्वद्वारक क्रयनियमापूर्वविनायागी
यापूर्वस्यानुसन्नेसथानियमापूर्वसाधनत्वविशिष्टक्रयादिकं प्रति एकहायन्यादेः साधनत्वं नियमापूर्वद्वारक एकहायन्यादिनियमापूर्वविना क्रयादिनि
यमापूर्वानुसन्नेसथानियमापूर्वस्यार्थिकत्वेन तद्वद्विहितेनारुणैकहायनी निष्ठेन साधनत्वेन निरूपितं क्रयादिनिष्ठमपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नं साध्यत्वमार्थिकमे
वनशाब्दतस्मात्कारकाणां मिथः संबंधः शाब्दादर्थोद्वायथासंभव आवश्यकः । तदुक्तं वार्तिके आकांक्षेवमविच्छेदसिद्धांशुक्तगवादिषु । एकक्रिया
गृहीतेषु संबंधश्च परस्परं । इव्यद्वारेण चैतेषां विशेषणविशेष्यतेति । भाष्ये चेतदधिकरणे उक्तं । अंतरेणापवाक्यं यः शोक्यमवगच्छति अवगच्छत्येव
सोऽशुक्तगुणकं इव्यमितितत्रैव व्याख्यानं पश्यतः स्वतन्त्रमित्यादि वार्तिकं तत्राविन्याय रत्नाकरे यमुक्तं व्याख्यानं ॥ ॥ ननु विना पोरुषेयसंकेतपदेः पदा
र्थो स्तेऽपवाक्यार्थोऽनुभाष्यते तस्माद्देदः प्रमाणमित्युक्तं तत्र वेदस्य पोरुषेयत्वात् तच्च वाक्यत्वाद्धारतादिवत् पोरुषेयत्वं च सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चार
णानपेक्षोच्चारणकलतादिकं किं मतेति प्रतिकल्प्ये दोने कानुपूर्वकिद्वितिसर्गाद्यकालीनोच्चारणं पूर्वसर्गाद्योच्चारणसाधे । संसीमासकसिद्धांतप्रलया
प्रलयाभावात् एकेव वेदानुपूर्वसिद्धातनीति तदुच्चारणं वपूर्वोच्चारणसाधेमेव । अपोरुषेयत्वं तु वेदस्य कोठकादिसमाख्यातुं पतिः । कोठकतत्वेव काणकत्वेन
तु कोठोच्चारितत्वं अनंतपुरुषाच्च रितत्वेन कोठकत्वानुपपत्तेः । न त्वग्रीवामी सं हविराग्नेयमुच्येतस्मात् वेदतत्वे तद्वितानुपपत्तेस्तथा च पोरुषत्वमूलप्रमाण
भावादिप्रलयाभावासादिकमेव मूलमित्युक्तं प्रामाण्यं वेदस्यतिशंकते । वेदांश्चैके सनिकर्षपुरुषाख्याः । एके मुख्ये वेदस्य कोठाच्चक्रुः पतावेदानां सनिकर्षसादित्वं
कोठकादिसमाख्या बोधयेति उक्तं तु शाब्दपूर्वत्वमाख्या प्रवचनादिति । तु शाब्दात्वेदोपेयः यतो भारताद्युत्पत्तिकालात्पूर्वं कचित्काले उक्तं व्यासा
दिकैर्लक्षित्योक्तत्वात् । वेदोत्पत्तिकालात्पूर्वं तु न कचित्काले उक्तं तत्कर्तुः क्वापि श्रुतिस्मृत्यादावुक्तत्वात् । यदि हि तस्य कश्चित्कर्तृत्वात् न दामहर्षि
भिः क्वचिदुच्येत अध्येतुमितीति मिथः संप्रदाय उच्येत । प्रत्युत वा चाविरूपनित्ययेत्यादि श्रुत्यास्वयं षड्रेषभगवान्नेदो गीतस्त्वया पुरा इत्यादि स्मृत्या

प

१५

च वेदस्यानादित्वोक्तेरकर्तृकत्वं । समाख्यातुं कर्तुं पुरुषेणानादिकठादिवरणपुरुषैर्वा प्रवचनात् असाधारण्येनाध्यापनात् तस्माद्दर्माधर्मयोर्वे
दएवमानं वेदोमानमेव सवधारणद्वयं सिद्धं ॥ द्वितीयमोत्पत्तिकादिसूत्रे शब्दतत्पूर्येः सूत्रे ॥ ॥ इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थो ध्यापित
श्रीमत्सरमानंदसरस्वतीशिष्यब्रह्मानंदसरस्वतीविरचितमीमांसासूत्रिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ शके १७३२ प्रजापतिसंयंवाशि
नशुद्धसप्तम्या भोमवासरसमाप्तः ॥

स

इति तर्कपादमीमांसा चंद्रिका समाप्ता

X

१६

ति

नोतरस्येति स्वीकारे प्रधानपदार्थैर्कदेशस्य भावनायामन्वयस्या व्युत्पन्नत्वात् एकेन हि पदज्ञानेन भावदुपस्थितं तावदेव संपूर्णपदार्थः यदमित्यादिपदार्थ इव
 दशमहीरूपादिः समुदाय इत्युक्त आह तज्जन्यभावोपस्थितिकालपूर्वसन्नप्रधानधीविरेहणप्रधानपदस्याप्यावृत्त्यापत्तेश्च एकक्रियान्वितानां कारकाणामित्युः
 पश्चादन्वयः। त्रैके प्रधानगुणास्तानां सर्वेषां प्रधानसाध्यप्रतिसाक्षात्परं परायावासाधनत्वस्य दर्शनात्। कोष्ठेः स्थान्यामोदनं पचति इति लोकि कवाक्ये पिपाके ओदनं
 प्रतिकाष्ठादिषु च पाकप्रतिसाधनत्वबोधस्य स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ यागादौ स्वर्गसाधनत्वबोधस्य च तार्किकादिसर्वानुभाविकत्वात् ओदनकमेतत्तन्मते ओदननिष्ठाविक्रि
 त्तिजनकत्वं तथा च विक्रिमत्वरूपेण ओदनस्य पाकसाध्यत्वप्रतीतिमेव उक्तं मिथोऽन्वयस्यास्वीकारकरणास्पयागादेः प्रवर्तनान्वितत्वेन सामान्यतद्वत्साधनत्वेन ज्ञातत्वं
 पि स्वर्गादिरूपेष्टविशेषसाधनत्वे ज्ञानं विना तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः अतः श्रुतस्वर्गादीष्टसाधनत्वपूर्वद्वारकयागादौ बुध्यते यागादिसाधनत्वं तु यागादीतिकर्तव्यतास
 पसामादौ विधिनैव ज्ञापितं एवं जातिगुणादीनामपि सामानाधिकरण्येन मिथोऽन्वयधीः। अरुणया एकहायन्या क्रीणाति शुक्लानां व्रीहीणां मितादौ आरुण्यं किं जात्या
 दिसमानाधिकरणमित्याकाक्षायां गोत्वाद्यन्यसामानाधिकरण्यबोधने गोत्वादिकमारुण्यान्यगुणसमानाधिकरणमनुष्ठानायापोदेयं तथा न विध्यबोधितानां बाहिरं
 गानां सामानाधिकरण्यकल्पनेऽनुष्ठानायापादेन च गौरवैः ननु शुक्लानां व्रीहीणां मितादौ प्राधानभावान्वयस्याप्यहितत्वेन तदुत्तरव्रीह्यादौ शुक्लादिगुणस्य तादात्म्ये
 नान्वयसंभवात् भवतु जातिगुणयोः सामानाधिकरण्यधीर्भवतु च पशुनायजेतेत्यादौ तदुत्तरनामार्थे पशोर्लिंगसंख्यान्वयाज्जाति लिंगसंख्यानां सामानाधिकरण्य
 धीः। यन्ननु जातिगुणादिविधायकवाक्यनामसांविध्यं तत्र जात्यादीनां साकथं। कथं वा यागादौ स्वर्गादिसाधनत्वधीरिति चेत्तत्कानुपपत्तिर्न हि महत्तत्वाक्यसहकृताद
 र्थज्ञानादेव संसर्गधीः किंतु पश्यतः श्वेतिमारूपद्रव्यादिवातिको कुरीत्या अर्थस्य तिसहकृतात्साकांक्षयोग्यासन्नार्थज्ञानादप्यथा हि यद्वैश्वानर्यस्य तद्व्यस्यत
 दीधरपुरं वसिष्ठस्य वा भावनिश्चयस्तद्देशे दृश्यमानश्चेतत्त्वमश्वसंबंधं विना अनुपपन्नं तद्देशे खुरवसिष्ठस्य वा भावनिश्चयः अनुपपन्न इति धीसहकृता र्थज्ञानात्
 श्वतोश्चोधावतीति धीस्तथा कुरीत्या यागस्य स्वर्गसाधनत्वं विना स्वर्गकामोयजेतेत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयप्रवृत्त्यादिकमनुपपन्नं। स्वर्गभावनाकरणत्वं चानुपपन्नं
 मिति धीसहितात्साकांक्षयागाद्यर्थज्ञानायागादौ स्वर्गसाधनत्वादि धीर्जात्यादीनां मिथः सामानाधिकरण्यं विना हि तान्यजात्यादीनां सामानाधिकरण्येन ना
 नुपादानं लाघवव्यायसिद्धमनुपपन्नमिति धीसहितात्साकांक्षजात्याद्यर्थज्ञानाज्जात्यादीनां तादृशधीः पदानामेकवाक्यताज्ञानमिव तादृशानुपपत्तिधीरपि
 शाब्धीकरणतया कृष्टस्यार्थज्ञानस्य सहकारिणीति न्यायरत्नाकरे पश्यतः श्वेतिमारूपमित्यादिवातिकव्याख्यानात् ननु अरुणया एकहायन्या क्रीणाति